

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)

Κωνσταντίνος Ε. Φωτιάδης, Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: [10.12681/deltiokms.159](https://doi.org/10.12681/deltiokms.159)

Copyright © 2015, Οδυσσέας Λαμψίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (1999). Κωνσταντίνος Ε. Φωτιάδης, Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 400–408. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.159>

commentaries, cover 180 pages of the volume, have been chosen for the interest of their content as well as for the linguistic phenomena that they illustrate. The longest of these texts, which I have already alluded to, is the memory narrative of a *ποπαδία* who recalls her experiences of the years 1914-1924 in Pontus and her expulsion to Greece. The speaker, who is of course competent in standard Greek, was specifically asked to relate her reminiscences in Pontic, and despite the occasional use of words and phrases from standard Greek she was clearly able both to speak perfectly naturally and to keep her mother tongue separate from the standard language that she had learned on her arrival in Greece. Drettas' commentaries on the texts are aimed at providing the geographical, historical, social, economic, political and strategic context of the experiences related by his informants, and in general at making explicit the informants' oblique references to events. Thus, even though each word is accompanied by a linguistic analysis, in his commentaries Drettas treats the narratives as documents of oral history rather than of language. The longest narrative by the *ποπαδία* consists almost entirely of her eye-witness accounts of disease, famine, plunder and violence (including rape and murder) stretching over a period of ten years. These oral texts certainly present language being used in a living social context rather than an inert body being impassively dissected by the grammarian.

PETER MACKRIDGE

Κωνσταντίνος Ε. Φωτιάδης, *Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος*, Θεσσαλονίκη 1997.

Ὁ συγγραφέας, πανεπιστημιακὸς καθηγητῆς, στὴν πολυσέλιδη (σσ. 717) διδακτορικὴ του διατριβή (*Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Dissertation, Τύμπινγκεν 1985), πού ὑπέβαλε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Τύμπινγκεν, ἐρεῦνησε καὶ ἐξιστόρησε τὴ γένεση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο, τὴν

εξέλιξή του και τὰ συναφῆ προβλήματα, στηριζόμενος στὴ μέχρι τότε ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία¹.

Μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ ὁ κ. Κωνσταντῖνος Φωτιάδης ἀσχολήθηκε μεταγενέστερα σὲ ἀρκετὰ δημοσιεύματά του. Ἀναφέρουμε ἐδῶ τὰ κυριότερα: *Οἱ Εἰσλαμισμοὶ καὶ ἡ προσφορά των Κρυπτοχριστιανῶν του Πόντου στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες*, Θεσσαλονίκη 1974, καὶ «Οἱ Ἕλληνες του Πόντου ὡς τῆ συνθήκη τῆς Λωζάνης» στὸ *Πολυεθνικὴ Τουρκία*, Αθήνα 1993.

Ὁ συγγραφέας συνέθεσε καὶ ἐξετύπωσε τὸ 1997 τὸ νέο πολυσέλιδο βιβλίον του, ποὺ παρουσιάζουμε, γιὰ νὰ διευκολύνει τοὺς ἐρευνητὲς στὴ δυσχερῆ πορεία τους, στὴν ἔρευνα τοῦ σημαντικοῦ γιὰ τοὺς Ἕλληνες Ποντίους θέματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ ἐξιστόρησή του.

Στὸν «Πρόλογο» (σ. 10) γράφει:

Το βιβλίον αὐτὸ φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι ἀπλὸς ὁδηγὸς στους δύσβατους δρόμους τῆς ποντιακῆς ἱστορίας... Προσωπικά θὰ νιώσω ἰδιαίτερη χαρά, ὅταν θὰ δω ὅτι τὸ ἀρχαῖο αὐτὸ υλικὸ εἶναι χρήσιμο εργαλεῖο στα χέρια των νεότερων ἱστορικών.

Πραγματικὰ ἡ συναγωγὴ τῶν πηγῶν ποὺ δημοσιεύεται θὰ εἶναι μιὰ μεγάλη βοήθεια γιὰ τὸν ἐρευνητὴ, καὶ γι' αὐτὸν ποὺ ἐρευνᾷ παρεμπιπτόντως τὸ πρόβλημα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν εἰδικὸ ἱστορικό, ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ ἐξετάσει σὲ βάθος τὸ πρόβλημα αὐτό. Θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἓνας ὁδηγὸς ποὺ θὰ κατευθύνει συνεχῶς τὴ διερεύνηση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο. Ἔτσι τὸ νέο βιβλίον τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ συμβολή.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου: «Πρόλογος» (σσ. 9-10)· «Ὁ λαθρόβιος Ἕλληνισμὸς του Πόντου σήμερα» (σσ. 11-61)· «Ἐγγραφα-Πηγές» (σσ. 63-408)· «Περίληψη ἐγγράφων» (σσ. 409-41)·

1. Τὸ βιβλίον αὐτὸ κυκλοφορήθηκε καὶ σὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση μὲ τὸν τίτλον *Οἱ εἰσλαμισμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ κρυπτοχριστιανοὶ του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1993.

«Βιβλιογραφία» (σσ. 443-63): «Ανέκδοτες πηγές» (σσ. 443-52), «Δημοσιευμένες πηγές (σσ. 453-63)· «Ευρετήριο» [κυρίων ὀνομάτων καὶ γεωγραφικῶν τόπων²] (σσ. 465-98): «α. ἐλληνόγλωσσο» (σσ. 465-96), «β. ξενόγλωσσο» (σσ. 496-98)· «Ἐγγράφα - Εἰκό-νες» (σσ. 501-69) [φωτοαντίγραφα ἐγγράφων (σσ. 501-19), φωτογραφίες προσώπων καὶ τόπων (σσ. 521-69)]· ἐντέλει, ἀναπαρά-σταση τοῦ χάρτη κρυπτοχριστιανικῶν χωριῶν καὶ πόλεων τοῦ Πόντου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς γερμανικῆς διατριβῆς του³.

Δὲν προτιθέμεθα νὰ κρίνουμε ἐὰν ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα ἐπιτυγχάνει τὸ σκοπὸ ποὺ στόχευε, ἀλλὰ ἐπιθυμοῦμε νὰ προτείνουμε μιὰ ἄλλη ὀργάνωση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἴδιου βιβλίου, ποὺ θὰ καθιστοῦσε, κατὰ τὴν ἀποψή μας, τὸ ὑλικὸ αὐτὸ –τις πηγές γιὰ τὸν κρυπτοχριστιανισμὸ στὸν Πόντο– πιὸ εὐχρηστο στοὺς ἐρευνητὲς καὶ φιλόστορες.

Τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο «Ὁ λαθρόβιος Ἑλληνισμός», κατὰ τὴν ἀποψή μας, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μιὰ περιληπτικὴ ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ γενικά, καὶ εἰδικότερα στὸν ποντιακὸ χῶρο. Θὰ ἔπρεπε, νομίζουμε, νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας χρονολογικά, καὶ νὰ περιγραφοῦν –ἐὰν κατὰ τὸν συγγραφέα ὑπάρχουν– οἱ διαδοχικὲς φάσεις κατὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ προβλήματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του μέχρι σήμερα. Θὰ ἦταν τότε τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ κεφάλαιο ἕνας ἄμεσος καὶ ἐξαίρετος ὁδηγός. Ὁ ἐρευνητὴς θὰ ἐξέταζε καὶ θὰ ἐνέθετε κάθε πηγὴ στὴ συγκυρία τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς καὶ φάσεως.

Σήμερα τὸ εἰσαγωγικὸ –προλογικὸ, θὰ ἔλεγα– κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ μιὰ –φορτισμένη συναισθηματικά, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ εἶναι ἐμφανές– προβολὴ τοῦ προβλήματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν ποντιακὸ χῶρο. Μερικὲς φορές οἱ ὑποσημειούμενες βιβλιογραφικὲς παραπομπές του δὲ νομίζουμε ὅτι βοήθησαν ἀρκετὰ τὸν

2. Ἐπιθυμητὸ θὰ ἦταν νὰ περιλαμβάνονταν καὶ ὀρισμένοι τεχνικοὶ ὄροι ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν κρυπτοχριστιανῶν, ὅπως: ἐκτουρκισμός, ἐκμουσουλμανισμός, στράτευση κ.ἄ.

3. Καὶ στὰ δύο δημοσιεύματα δὲν ἀναφέρεται ποῦς σχεδίασε τὸ χάρτη.

ἀναγνώστη νὰ τεκμηριώσει τὸ κείμενο ποὺ διαβάζει· πολὺ περισσότερο ἀποθαρρύνουν κάθε παρόμοια πρόθεση: Τὸ πλήθος καὶ ἡ ἔκτασή τους ἐνθουμίζουν, μὲ τὸν ὑπέρμετρο ἀριθμὸ τῶν σημειουμένων πηγῶν καὶ βοήθημάτων, καταγραφὰς ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ καὶ ἐξαρχῆς ἀποδυναμώνουν κάθε πρόθεση καὶ προσπάθεια γιὰ μιὰ κριτικὴ ἐξέτασή τους [βλ. π.χ. σημ. 6 (σ. 13), σημ. 9 (σσ. 14-15), καὶ ἰδιαίτερα τὴ σημ. 34, ποὺ καταλαμβάνει μιὰμιση σελίδα (σσ. 27-28)].

Στὸ ἴδιο κεφάλαιο δὲν εἶδα νὰ διερευνῶνται καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴν οἰκοδόμησι τοῦ κειμένου οἱ φορολογικὲς καταγραφὰς ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς σουλτάνους καὶ στὸ χῶρο τοῦ Πόντου, μετὰ τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς τουρκοκρατίας⁴. Σ' αὐτὲς ὁ ἐρευνητὴς θὰ εὑρίσκει πολλὰς πληροφορίες ποὺ θὰ προωθοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐξέταση καὶ τὴν ἀποτίμησι τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο.

Περὶσσότερο αἰσθητὴ ὅμως εἶναι μιὰ παράλειψη τόσο στὸν ἀφηγηματικὸ λόγο τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου ὅσο καὶ στὴ «Βιβλιογραφία». Ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος στὶς *Βιογραφικὰς Ἀναμνήσεις*⁵ τοῦ διηγεῖται πὼς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1917 ἐπισκέφθηκε χωρὶὰ τοῦ Ὁφειως καὶ πὼς οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν αὐτῶν, μουσουλμάνοι, προσῆλθαν γιὰ νὰ τὸν χαιρετήσουν καὶ νὰ τὸν εὐχαριστήσουν γιὰ τὴν προστασία ποὺ τοὺς παρέσχε μέχρι τότε, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ρωσικῆς κατοχῆς. Καὶ ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος ἀφηγεῖται:

«Εἶχον συναίσθησιν τῆς ἐξ Ἑλλήνων καταγωγῆς των καὶ μὲ ἐχαιρέτησαν θερμῶς ὡς πατέρα. Ὑπῆρχον μεταξὺ αὐτῶν χοτζάδες καὶ ἱμάμηδες, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἀπόγονοι Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἱερέων, τῶν ὁποίων ἐκράτουν τοὺς σταυροὺς καὶ τὰ Εὐαγγέλια, ὡς πολῦτιμα κειμήλια. Συνωμίλησα μετ' αὐτῶν μὲ πατρικὴν οἰκειότητα καὶ τοὺς ηὐχαρίστησα διὰ τὸν κόπον εἰς ὃν ὑπεβλήθησαν νὰ ἔλθουν νὰ μὲ ἴδουν [...] Ἐδῶ εἰς τὸν Ὀφιν, οὐδεμία ἀκόμη ὑπῆρξεν ἐχθρική ἐκδήλωσις

4. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴ «Βιβλιογραφία».

5. *Βιογραφικὰ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949* (ἐπιμέλεια Γ.Ν. Τασούδη), Ἀθῆνα 1970, σ. 160.

τῶν Μουσουλμάνων κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Τὸναντίον, ἐπιτροπὴ Μουσουλμάνων μὲ ἠρώτησεν ἐὰν θὰ ἐγίνοντο δεκτοί, ἐπιστρέφοντες εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὅποθεν ἐξέστησαν οἱ πρόγονοί των. Συνέστησα εἰς αὐτοὺς ὑπομονὴν μέχρις οὗ λήξῃ ὁ πόλεμος, ἵνα μὴ, ἂν πάλιν ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἀνακτῆσθαι τὸν τόπον, σφαγῶσιν ὅλοι ὡς ἀρνηθέντες τὴν Μουσουλμανικὴν θρησκείαν. Ἡὐλόγησα πάντας, Χριστιανοὺς καὶ Μουσουλμάνους, καὶ ἀνεχώρησα ἐξ Ὀφεως...»

Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀναφέρει ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος καὶ στὸ βιβλίον του Ἐκκλησία⁶, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐκεῖ δὲν ὀλοκληρῶνει τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἐπεισοδίου καὶ δὲν καταγράφει τὴν ἐπιθυμίαν τῶν μουσουλμάνων κατοίκων νὰ ἐπανεέλθουν στὸ χριστιανισμόν.

Τὸ περιστατικὸν ποὺ διηγεῖται ὁ Χρῦσανθος ἔχει, πιστεύουμε, μεγάλη σημασίαν καὶ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ παραλειφθεῖ ἀπὸ τῆς ἄλλης μαρτυρίας γὰρ τὴ γένεσιν καὶ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντον. Κυριότερος λόγος εἶναι ὅτι τὸ καταγράφει ὁ ἄμεσος αὐτήκοος καὶ αὐτόπτης πρωταγωνιστῆς τοῦ ἐπεισοδίου, ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος⁷.

Πῶς λοιπόν, κατὰ τὴν ἀποψήν μας, θὰ ἦταν περισσότερο ἀποδοτικὸ καὶ εὐχρηστο τὸ δημοσιευμένον στὸ βιβλίον ὑλικόν; Τὸ κύριον

6. Μητροπολίτης Χρῦσανθος. «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος». Ἀρχαίων Πόντου τ. 4-5 (Ἀθήναι 1935), σ. 709.

7. Ὁ κ. Κ. Φωτιάδης στὸ βιβλίον του δὲν ἀγνοεῖ τὸν συγγραφέαν Χρῦσανθον, καὶ παραπέμπει, τόσο στῆς ὑποσημειώσεις ὅσο καὶ στὴ «Βιβλιογραφίαν» στὸ ἔργον τοῦ Χρῦσανθοῦ Ἐκκλησία. Δὲν παραπέμπει ὅμως στῆς Ἀναμνήσεις. Ἐντούτοις στὴ σ. 407, στὴν ὑπ' ἀρ. 199 πηγὴν μὲ ὑπότιτλον «Ἐξισλαμισμοὶ Ἑλληνοπαίδων στὴν περίοδον τῆς Γενοκτονίας (1916-1923)» ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ν. Ἀνδριώτη, Κρυπτοχριστιανικά κείμενα. Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 123-24, παραθέτει σημεῖωμα τοῦ Δ. Λαζαρίδη, στὸ ὁποῖον ἀναφέρεται περίπου τὸ γεγονός:

Τὸ 1916-1918 οἱ Ρώσσοι κατέλαβαν τὴν περιοχὴ Τραπεζούντος καὶ Ερζερούμ. Ἐξισλαμισμένοι Τούρκοι ἐλληνοφώνοι τῆς περιφερείας Ὀφεως ἤλθαν στὴ Μητρόπολιν νὰ εὐχαραστήσουν τὸν αἰμίμηστο Μητροπολίτη Χρῦσανθον γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν προστασίαν ἀπὸ ἀντεδικησεις Ἀρμενίων, καὶ ἐξέφρασαν τὴν εὐχὴν μήπως εἶναι γραφτὸ νὰ γίνῃ ποιμενάρχης ὅλων των χριστιανῶν (υπονοοῦντες ἐπάνοδον στὸν χριστιανισμόν). Ἀτυχῶς τα ἐπακολούθησαν τὰ γεγονότα καὶ ἡ ἐκτροπὴ τῆς Ρωσικῆς Ἐπαναστάσεως ἀνέτρεψαν τὰ πάντα καὶ ἐπέφεραν τὴν Ἐξοδὸν καὶ τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ με βαρῦτατες θυσίας.

Ἡ καταγραφή γίνεται ἀπὸ τὸν Δ. Λαζαρίδη, τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας ἦταν ἐφημέ

στοιχείο του ὅλου βιβλίου εἶναι ἀσφαλῶς τὸ κεφάλαιο «Ἐγγραφα - Πηγές». Αὐτὸ ἐξάλλου τὸ δηλώνει καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου. Ἔτσι, ἐπαναλαμβάνουμε, κατὰ τὴν ἀποψή μας, θὰ μπορούσαν νὰ ἐνοποιηθοῦν τὰ κεφάλαια «Ἐγγραφα - Πηγές» καὶ «Περίληψη εγγράφων» κατὰ τὴ δημοσίευση καὶ νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ ἐξῆς σειρά στὴν καταγραφή:

1) Τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντύπου, στὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ ἔγγραφο, ἢ τῆς ἀρχαιακῆς πηγῆς, ὅπου βρίσκεται τὸ ἔγγραφο αὐτό. Ὅσακις παρατίθεται κείμενο τῆς πηγῆς ἢ τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ προγενέστερο ἐντυπο, νὰ ὑπάρχει καὶ ἀκριβῆς βιβλιογραφικὴ παραπομπή στὸ ἐντυπο αὐτό. [Σημειώνουμε π.χ. σ. 176, ἀρ. 46,α, «Ἀνυπόγραφο σημεῖωμα καὶ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ κ. Περικλέους Τριανταφυλλίδη *Τὰ Ποιτικὰ*: δὲν ἀναφέρεται ἡ σελίδα τοῦ παραπεμπομένου συγγράμματος: σσ. 274 καὶ 277, ἀρ. 102 καὶ 105 ἀντίστοιχα: στὴν παραπεμπόμενη ἐφημερίδα *Φάρος τῆς Ἀνατολῆς* δὲν ἀναφέρεται ὁ ἐκδότης Σεράσης, ὅπως συμβαίνει στὴ σ. 276, ἀρ. 104· σσ. 380 καὶ 383, ἀρ. 184 καὶ 187 ἀντίστοιχα: γράφεται ὡς παραπομπή μόνο «Παπαδόπουλος Δ. (Σταυριώτης)», χωρὶς νὰ ἀναφέρεται τὸ δημοσίευμα].

2) Ἡ περίληψη σὲ τίτλο ἢ σὲ βραχύτατο κείμενο, στὴν περίπτωσι ἐγγράφων ποὺ τὸ κείμενό τους δημοσιεύεται ἢ ἀναδημοσιεύεται στὸ βιβλίον· μετὰ τὴν περίληψη αὐτὴ νὰ ἀκολουθεῖ αὐτούσιον τὸ κείμενο τῆς πηγῆς ἢ τοῦ ἐγγράφου. Ἐὰν τὸ δημοσιεύμενον ἔγγραφο ἢ, γενικότερα, τὸ δημοσιεύμενον κείμενο δὲν παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀλλὰ ἔχει δημοσιευθεῖ προγενέστερα ἀπὸ ἕναν ἢ περισσότερους συγγραφεῖς, θὰ πρέπει νὰ σημειώνεται αὐτὸ πρὶν ἢ μετὰ τὴν παράθεσή του. Ἔτσι ἡ ἀναγραφή τῆς βιβλιογραφίας θὰ περιλαμβάνει ὄχι μόνο τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς σχολιαστές,

ριος στὴν ἐνορία Τραπεζούντας Παναγίας Θεοσκεπάστου. Βέβαια, θεωρεῖται καὶ αὐτὸς ἀξιόπιστος μάρτυς, ἀλλὰ ὄχι ὅπως ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος, ποὺ ἔζησε τὸ ἐπεισόδιο ἄμεσα ὡς πρωταγωνιστῆς καὶ καταγράφει καὶ στὴν Ἐκκλησία (σ. 709) λεπτομέρειες ποὺ ὁ ἴδιος ἐβίωσε. ὅπως ὅτι τὸ ἐπεισόδιο συνέβη κατὰ τὴν περιουσία του «ἀνὰ τὸν Ὅφιν καί... εἰς τὸ χωρίον Γίγα», καὶ ὄχι στὴ Μητρόπολη, ὅπως καταγράφεται στὸ σημεῖωμα τοῦ Δ. Λαζαρίδη.

ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς ποὺ χρησιμοποίησαν τὴν πηγὴ ἢ τὸ ἔγγραφο ποὺ ἀναδημοσιεύεται.

Ἡ προτεινόμενη κατάταξη καὶ ἡ ὅλη ὀργάνωση στὴν ἔκδοση ἢ στὴ νέα ἔκδοση, στὴ δημοσίευση ἢ ἀναδημοσίευση τῆς πηγῆς θὰ ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα ποὺ χρησιμοποιεῖται στὰ βιβλία μὲ περιεχόμενο τῆ δημοσίευση ἐπίσημων ἐγγράφων, θὰ ἀποτελεῖ δηλαδὴ μία κατὰ κάποιον τρόπο «διπλωματικὴ» ἔκδοση⁸. Ἡ πιὸ πάνω κατάταξη καὶ ὀργάνωση θὰ διευκόλυνε, πιστεύουμε, ἀκόμα περισσότερο τὴν ἔρευνα καὶ ταυτόχρονα θὰ καθοδηγοῦσε ἀκριβέστερα καὶ τὸν ἔρευνητή.

Ἄλλὰ καὶ ὅπως ἔχει σήμερα τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη, ἐπιναλαμβάνω, ἀποτελεῖ σημαντικότερο βῆμα στὴν ἔρευνα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο. Δὲ θὰ ἤθελα ἐδῶ, τώρα, νὰ σημειώσω ἂν θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες πηγές ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ περιέχονται στὴν καταγραφή τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη. Ἐντούτοις στὸ κεφάλαιο «Κρυπτοχριστιανικὴ Ποίηση καὶ Φιλολογία» (σσ. 369-84) θὰ ἤθελα νὰ εἶχαν ἐρευνηθεῖ καὶ καταγραφεῖ καὶ οἱ λαϊκὲς διηγήσεις ὅπως καὶ τὰ ἀνέκδοτα ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς δημοσιευθεῖ. Ἀνάμεσα στὰ κείμενα αὐτὰ θὰ ὑπῆρχαν μερικὰ ἀκόμα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ.

Ἡ «Βιβλιογραφία», ποὺ παρατίθεται στὶς σσ. 453-63 μὲ τὸν τίτλον «Δημοσιευμένες πηγές», εἶναι μιὰ ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸ προγενέστερο βιβλίον του *Die Islamisierung*. Ἐκεῖ ὅμως, στὸν τίτλον *Gedruckte Quellen* προστίθεται *und Literatur* (καὶ βοηθήματα). Στὸ νεότερο βιβλίον, παρὰ τὸν τίτλον ποὺ ἀποκλείει τὰ βοηθήματα ἀπὸ τὴ «Βιβλιογραφία», πολλὰ ἀπὸ τὰ καταγεγραμμένα δημοσιεύματα εἶναι βοηθήματα καὶ ὄχι πηγές. Ὁ συγγραφέας, ἂν ἤθελε, θὰ μπορούσε κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ διαχωρίσει τὶς πηγές ἀπὸ τὰ βοηθήματα. Θὰ μπορούσε ἀκόμα νὰ σημειώνει σὲ κάθε βοήθημα τὶς σελίδες ποὺ σχετίζονται μὲ μία ἢ περισσότερες πηγές, καθὼς καὶ

8. Βλ. Franz Dölger-P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I-V (Μόναχο 1925-1965), καὶ V. Grumel, V. Laurent, J. Darrouzès, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, (Kadiköy, Paris 1932-1979) καὶ ἐπανεκδόση τῶν τριῶν πρώτων τόμων μὲ τὴ φροντίδα τοῦ J. Darrouzès.

τὸν ἀριθμὸ τῆς πηγῆς ὅπως καὶ τῆ σελίδα ὅπου ἡ πηγὴ αὐτὴ δημοσιεύεται στὸ βιβλίον ποὺ παρουσιάζουμε.

Τὸ πλουσίον ἑλληνόγλωσσο καὶ ξενόγλωσσο «Ευρετήριο», ὅπως καὶ τὰ φωτοαντίγραφα ἐγγράφων ἀλλὰ καὶ φωτογραφιῶν προσώπων καὶ τοπίων εἶναι πολύτιμα καὶ συμπληρώνουν ἄριστα τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη.

Εἶναι λογικὸ σὲ ἓνα βιβλίον 569 σελίδων νὰ σημειώνονται καὶ παροράματα καὶ ἀνεπιστάσιες καὶ παραλείψεις: Στὸ κεφάλαιον «Ἐγγραφα-Πηγές», στὴν καταγραφή τῶν στοιχείων ταυτότητας τοῦ ἐγγράφου, θὰ μπορούσε νὰ σημειώνεται σὲ ἀγκύλη ἢ σελίδα στὴν ὁποία μνημονεύεται –ἐὰν μνημονεύεται– τὸ δημοσιεύμενον κείμενον στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιον. Δὲ βλέπω τὸ λόγο γιατί στὴν τελευταία σελίδα (σ. 408), ἀρ. 200 τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ἢ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ «Ἀνδριώτης Ν., *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*» γράφεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου καὶ ὄχι στὴν ἀρχή, ὅπως στὰ προηγούμενα (π.χ. ἀρ. 197 καὶ 198). Στὸ κεφάλαιον «Σύντομη περίληψη» (σ. 409) ὁ ἀρ. 1 ἀναφέρεται στὸ «Πιτάκιον τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα», ἐνῶ στὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ 1 τοῦ κεφαλαίου «Ἐγγραφα - Πηγές» (σσ. 65-66) τὰ κείμενα εἶναι δύο⁹. Ἡ «Περίληψη» ἀναφέρεται μόνον στὸ δεύτερον κείμενον τοῦ ἀρ. 1, ὄχι καὶ στὸ πρῶτον. Τέλος στὴν «Περίληψη», στὴν ἀρχὴ τῆς καταγραφῆς (σ. 409), γράφεται ἡ χρονολογία 1331, ἐνῶ στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιον (σ. 24) γράφεται 1338. Ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος¹⁰ ἀναφέρει καὶ αὐτὸς τὸ ἔγγραφο μὲ χρονολογία 1338 καὶ παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα: «Ἐπεὶ οὖν παραχωρήσει [...] ἀναδήσονται στέφανον».

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀντιλαμβάνεται τοὺς κόπους ποὺ ὁ συγγραφέας του κατέβαλε, καὶ εἶναι βέβαιος πὼς ἡ ἔρευνα θὰ ὀφείλει πολλὰ σ' αὐτὸν ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ποὺ ἐργάστηκαν καὶ

9. Τὸ πρῶτον, LXXXII. *Sine anno. Joannes XIV. promittit Nicaensibus reversuris in sinum ecclesiae remissionem.* Τὸ δεύτερον, XCII. *Sine anno. Joannes XIV. monet Nicaenos. ut perseverent in fide christiana.* Λανθασμένα γράφεται (στὴ σ. 65) ὁ ἀριθμὸς τοῦ πρώτου κειμένου τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη ΙΔ' ὡς LXXXI ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ LXXXII.

10. Ἐκκλησία, σ. 689.

παρουσίασαν παρόμοια έργα. Μόνον όταν θα δημοσιευθούν και άλλα βιβλία με τὸν ἴδιο σκοπὸ καὶ τὴν ἴδια κατεύθυνση γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Πόντου, θὰ εἶναι εὐκολότερη ἢ ἀποτύπωση τοῦ ἰστοῦ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἀκραίου, γεωγραφικά, αὐτοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ

Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, ἔκδοσις δευτέρα, Ν. Α. Φορόπουλος (ἐπιμ.), Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1996, σσ. 914.

Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μανουήλ Γεδεών, στὸ ὁποῖο ἐκτίθενται «εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρι Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884», ἐκδόθηκε σὲ δέκα φυλλάδια μεταξὺ τοῦ Σεπτεμβρίου 1885 καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου 1890 στὸ αὐστριακὸ τυπογραφεῖο Lorenz & Keil τῆς Πόλης. Κυκλοφόρησε μὲ τὴ μέθοδο τῶν συνδρομητῶν, τῶν ὁποίων ὁ κατάλογος ἐπιτάσσεται στὸ δέκατο φυλλάδιό τῆς ἀρχικῆς ἔκδοσης, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξάγει τὴ συνδρομὴ ὅσων οὐσιαστικὰ τὸν ἐνίσχυσαν προκαταβάλλοντας τὴν ὀφειλή τους, παρὰ τὴν ὁποία ὅμως, ὅπως σημειώνει στὸ τέρμα τῆς ἐκδοτικῆς του ὁδύσσειας, «κύπτει ὑπὸ τὸ βᾶρος χρηματικῶν ὀφειλῶν δυσβαστάκτων».

Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἐκδόθηκε τὸ ὀγκωδέστερο ἴσως ἔργο τοῦ κορυφαίου λογίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῶν κάτω χρόνων, ἔργο ποῦ ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητη πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ συνθῆκες τῆς ἔκδοσης ἐξηγοῦν καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἀρχοντος Χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας παρέμεινε ἐξ ὑπαρχῆς ἰδιαίτερα δυσεύρετο καὶ ὡς ἐκ τούτου δυσπρόσιτο στὴν ἔρευνα. Ἡ νέα ἔκδοση λοιπόν, τὴν ὁποία προγραμματίζε καὶ προετοίμαζε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, καὶ πραγ-